

CZŁOWIEK
ŚRODOWISKO
I JĘZYK

WIOLETA KARWACKA

CZŁOWIEK ŚRODOWISKO I JĘZYK

SPOJRZENIE EKOLINGWISTYCZNE
NA PRZEKŁAD TEKSTÓW
POPULARNONAUKOWYCH

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2025

Recenzent
prof. dr hab. Łukasz Bogucki

Redaktor Wydawnictwa
Anna Roman

Projekt okładki i stron tytułowych
Kaja Mucha-Król

Skład i łamanie
Kacper Lutkiewicz

Publikacja dofinansowana ze środków Wydziału... Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-740-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis treści

Wstęp	9
-------------	---

ROZDZIAŁ 1

Ekoprzekład według Michaela Cronina – od środowiska przekładu do przekładu środowiska	17
1.1. Przekład i biosemiotyka	20

ROZDZIAŁ 2

Przyroda i język: ekolingwistyka	27
2.1. Antropocentryzm, czyli to wszystko dla nas	30
2.1.1. Ryby, rybki, zwierzątka i szkodniki – nazewnictwo użytkowe i obraz zwierząt	33
2.1.2. Zupełnie niegroźny incydent – eufemizmy	36
2.1.3. Czy pies może umrzeć? Ekscepcjonalizm w języku	40
2.1.4. Złośliwa natura nie wybacza – antropomorfizm i personifikacja jako projekcje antropocentryczne	46
2.1.4.1. Projekcje antropocentryczne w przekładzie popularnonaukowym	55
2.2. Winni w cieniu – strona bierna, nominalizacje i sprawczość	58
2.2.1. Toksyny wędrują zatrutymi rzekami – strona czynna i bierna	59
2.2.2. Produkcja mięsa i inne nominalizacje	63
2.3. Aby żyć, musimy się ruszać – modalność deontyczna	67

ROZDZIAŁ 3

Mediacja i popularyzacja wiedzy	73
---------------------------------------	----

3.1. Popularyzacja i teksty popularnonaukowe	73
3.2. Mediacja i głos	78
3.3. Metafory w tekstach popularnonaukowych	79
3.4. Badania nad tekstami popularnonaukowymi i tekstami o przyrodzie	85

ROZDZIAŁ 4

Badanie – elementy ekolingwistyczne w „Scientific American” i „Świecie Nauki”	87
4.1. Metodologia	87
4.1.1. Tranzytywność	88
4.1.2. Nominalizacja	89
4.1.3. Modalność	90
4.1.4. Klasyfikacja	90
4.1.5. Słowa wrażliwe, słowa kluczowe	91
4.2. Korpus	95

ROZDZIAŁ 5

Wyniki	99
5.1. Listy słów i klasyfikacje – kategorie: człowiek i zwierzę	99
5.1.1. Kategorie zwierzęce	99
5.1.2. Kategorie ludzkie	101
5.1.2.1. <i>People</i>	102
5.1.2.2. <i>Human</i> (lemma, rzeczownik)	103
5.1.2.3. Człowiek (lemma)	105
5.1.2.4. <i>Including humans</i>	106
5.1.2.5. <i>Human</i> (lemma, przymiotnik)	108
5.1.2.6. <i>Nonhuman animals</i>	108
5.1.2.7. <i>Man, person</i>	111
5.2. Tranzytywność (przechodniość) i strona bierna	113
5.2.1. Zmiany konstrukcji ze strony biernej na czynną	113
5.2.1.1. Sprawczość przyrody	114
5.2.1.2. Sprawczość człowieka	116
5.2.2. Zmiany konstrukcji ze strony czynnej na bierną	119
5.2.2.1. Sprawczość przyrody	119
5.2.2.2. Sprawczość człowieka	120
5.2.3. Zmiany konstrukcji ze strony biernej na nominalizację	122
5.3. Nominalizacje	127
5.3.1. Degradacja	128
5.3.1.1. <i>Damage</i>	128
5.3.1.2. <i>Degradation</i>	135

5.3.1.3. <i>Destruction</i>	137
5.3.1.4. <i>Extinction</i>	137
5.3.1.5. <i>Pollution</i>	138
5.3.1.6. <i>Devastation</i>	139
5.3.2. Eksploatacja	139
5.3.2.1. <i>Breeding</i>	140
5.3.2.2. <i>Deforestation</i>	141
5.3.2.3. <i>Harvesting</i>	141
5.3.2.4. <i>Hunting</i>	142
5.3.2.5. <i>Logging</i>	144
5.3.3. Ochrona	144
5.3.3.1. <i>Conservation</i>	144
5.3.3.2. <i>Intervention</i>	146
5.3.3.3. <i>Mitigation</i>	148
5.3.3.4. <i>Protection</i>	148
5.3.3.5. <i>Restoration</i>	149
5.3.4. Terminy: efekt cieplarniany, globalne ocieplenie, zmiany klimatu	151
5.3.4.1. <i>Greenhouse effect</i>	152
5.3.4.2. <i>Global warming</i>	152
5.3.4.3. <i>Climate change</i>	153
5.3.4.4. Alternatywne rozwiązania i preferowane formy	154
5.4. Modalność deontyczna	155
5.4.1. Obowiązek przetrwania	157
5.4.2. Obowiązek bycia tym, czym się jest	158
5.4.3. Obowiązek przewyższania przeszkód	160
5.4.4. Obowiązek podejmowania decyzji	160
5.4.5. Zmiany wymiaru deontycznego	161
5.5. Słowa i frazy „wrażliwe”	165
5.5.1. Projekcje antropocentryczne: personifikacja i antropomorfizm	166
5.5.2. Ekscepcjonalizm	172
5.5.2.1. Ekscepcjonalizm – przytulać, śpiewać, tańczyć	172
5.5.2.2. Ekscepcjonalizm – śmierć zwierząt	175
Podsumowanie	177
Załącznik	183
Bibliografia	203

Wstęp

W lutym 2025 roku media, te tradycyjne i społecznościowe, obieły zdjęcia rzadko fotografowanej i filmowanej ryby głębinowej, którą udało się uchwycić relatywnie blisko powierzchni wody (Bittel, Łysiak 2025). Nie wiadomo dokładnie, co sprawiło, że przywodzący na myśl mityczne potwory morskie tzw. czarny diabeł należący do rzędu żabnicowatych znalazł się tak blisko powierzchni, jednak internauci udostępniający zdjęcia tego fenomenu nie mieli wątpliwości co do wyjątkowości i poetyckości zatrzymanego w kadrze obrazu natury – ryba wyłoniła się z mrocznej otchłani, gdzie spędziła całe życie, i ruszyła ku światłu, aby umrzeć, jak można przeczytać w opisach powielanych przez użytkowników mediów społecznościowych (long_life_soldier 2025; Nurmah, Nurmah 2025; shubhsandhuofficial 2025)¹.

Ta niewątpliwie poruszająca obserwacja jest na wskroś antropocentryczna – nadaje rybie ludzkie motywacje i właściwie więcej ma wspólnego z refleksjami nad naszymi ludzkimi lękami: strachem przed ciemnością i śmiercią, nad chęcią znajdowania czy nadawania sensu, szukania piękna i nadziei w nierzadko przerażającym i chaotycznym świecie, niż opisem ryby, którą udało się zobaczyć i uwiecznić poza jej niszą ekologiczną.

¹ Przypisy prowadzą do wpisów w mediach społecznościowych. Nie udało się ustalić, kto był autorem pierwszego, kopiowanego później przez licznych internautów opisu zdjęcia: „But the thing about the fish rising to the surface full of light to die after living in the darkness of the depths is perhaps the most poetic image possible that could occur to nature” (long_life_soldier 2025; Nurmah 2025; shubhsandhuofficial 2025).

Język opisu przyrody jest w znacznym stopniu antropocentryczny – z jednej strony bywa, że próbuje się wyjaśniać działania np. zwierząt przez pryzmat ludzkich motywacji (Sealey, Oakley 2014), nierzadko z dużą czułością, a z drugiej – elementy świata przyrody nazywane są zgodnie ze sposobem ich wykorzystania, z perspektywy przydatności dla człowieka (Heuberger 2003). Te zabiegi stylistyczne i komunikacyjne mają jednak głębszy wymiar – utrwalają antropocentryczny obraz świata, w którym człowiek jest punktem odniesienia dla pozostałych elementów. W takiej wizji świata przyroda jest środowiskiem człowieka – zapleczem mającym zaspokoić jego potrzeby. Idąc dalej, można uznać, że sprzyja to przyzwoleniu na nadmierną eksploatację zasobów naturalnych, ignorowanie zanieczyszczenia środowiska czy antropogenicznych zmian klimatu (por. Kopnina et al. 2018; Goralnik i Nelson 2012; Droz 2022). Z kolei problemy z nich wynikające nierzadko omawiane są tak, jakby nie miały nic wspólnego z działalnością ludzką, co podkreślają ekolingwiści (Goatly 1996; 2018; Jung 2001). Bywa to przedmiotem kontrowersji, krytyki, debat, w których ścierają się różne podejścia do krytyki języka, którym mówimy o środowisku (Goatly 1996, 2018; Schleppegrell 1997; Alexander 2018).

W badaniach nad przekładem do niedawna perspektywa ekologiczna była zupełnie nieobecna. Zmieniło się to na początku XXI wieku, po publikacjach: Jianzhong Xu (2009), Aihua Liu (2011) i Michaela Cronina (2017). Nowy ekologiczny nurt, ekoprzekład (*ecotranslation*), to spojrzenie na przekład związane z metaforycznym ujęciem ekologii, środowiska, w którym zostaje podkreślony kontekst fizyczny i środowiskowy przekładu (Xu 2009; Cronin 2017; Hu 2020). Termin *ecotranslation* – w rozumieniu Cronina (2017) – obejmuje zarówno rozważania o przekładzie, jak i działania tłumaczy celowo koncentrujące się na problemie zmian środowiska wywołanych przez człowieka w kontekście wzajemnych relacji między tłumaczeniem a środowiskiem: przekład z jednej strony jest powiązany z czynnikami wywołującymi zmiany klimatyczne, a z drugiej – pozostaje pod ich wpływem (Cronin 2017; 2021).

W ekotranslatorycznym ujęciu przekład łączony jest z ekologią także w rozważaniach nad recepcją literatury, a szczególnie nad powiązaniem między literaturami dominującymi a lokalnymi – mniejszymi, mniejszościowymi (Cronin 2003; Dasca, Cerarols Ramírez (eds.) 2024: xi), a także z problemami społeczno-politycznymi i etycznymi. Głównymi obszarami zainteresowania są tutaj zatem zagadnienia związane z kontaktem

między (dominującymi i dominowanymi) językami w perspektywie postkolonialnej, migracja, ekofeminizm, *animal studies* (Dasca, Cerarols Ramírez (eds.) 2024: xi). Badania nad przekładem uwzględniają tu kontekst czy też warunki produkcji i recepcji przekładu, a także role odgrywane przez różne strony biorące udział w przedsięwzięciu przekładowym – tłumaczy, pisarzy, aktywistów etc. (Dasca, Cerarols Ramírez (eds.) 2024: xii). W metodologii badań ekoprzekładoznawstwo wiąże się z przyjęciem takiej perspektywy, która pozwoli na zbadanie warunków, w jakich powstają przekłady, a także powiązań między przekładem a problemami środowiskowymi (Dasca, Cerarols Ramírez (eds.) 2024: xii).

Mary Snell-Hornby (2006) opisała istotne „zwroty” w badaniach nad przekładem. Każdy z nich wyznaczał przełom w sposobie rozumienia i badania przekładu. Podwaliny pod badania nad przekładem położyli m.in. Goethe, Schleiermacher i Humboldt, sytuując swoje rozważania w kontekście filozofii, teorii języka i wymiany kulturowej, podkreślając głęboki związek między tłumaczeniem a innymi nurtami myśli. Translatoryka rozwijała się później pod wpływem takich wybitnych badaczy, jak Roman Jakobson, Jiří Levý, Katharina Reiss, Eugene Nida i innych. W latach 70. XX wieku zaszła znacząca zmiana, którą określa się mianem „zwrotu pragmatycznego” – przedmiotem zainteresowania przekładoznawców stały się praktyczne i funkcjonalne aspekty tłumaczenia. W latach 80. nastąpił „zwrot kulturowy”, krytyczny moment, w którym studia nad przekładem zyskały jeszcze większą niezależność jako interdyscyplinarny obszar badań, zajmujący się problemami kulturowymi, społecznymi i politycznymi (Snell-Hornby 2006). Lata 90. przyniosły dalszą ekspansję, a studia nad przekładem jeszcze bardziej się wzmocniły jako interdyscyplina wykraczająca „poza język”. W nurcie opisowych badań nad przekładem Andrew Chesterman (2016) zgłębiał zagadnienie norm w przekładzie, wcześniej opracowane przez Gideona Toury’ego (1978). Opisane przez nich pojęcia norm i memów poszerzyły zakres teorii tłumaczenia o rolę tłumaczenia w kształtowaniu norm kulturowych i społecznych. Znaczenie zdobyły również postkolonialne i genderowe studia nad przekładem, w których ramach analizowano powiązanie tłumaczenia z dynamiką władzy i układem sił (Snell-Hornby 2006). W latach 90. XX wieku nastąpił także zwrot o charakterze metodologicznym – od tego czasu badania nad przekładem mają

coraz częściej charakter empiryczny (Snell-Hornby 2006). Kolejny ważny etap pojawił się w dużej mierze w wyniku wpływu globalizacji i szybkiego postępu technicznego, które znacząco zmieniły krajobraz tłumaczeń (Snell-Hornby 2006).

Czy nadszedł czas na zwrot ekologiczny? Publikacje ekotranslatoryczne Michaela Cronina (2017, 2021), kompendium translatologiczno-ekologiczne, które zredagowały Maria Dasca i Rosa Cerarols Ramírez (2024), czy monografia pod redakcją Kristiiny Taivalkoski-Shilov (2020a), poświęcona „głosowi” natury, z pewnością zaznaczają zwiększenie zainteresowania kwestiami związanymi z ekologią. Być może nie jest to pełny zwrot, lecz raczej nurt wynikający jeszcze ze zwrotu kulturowego – perspektywy pozwalającej na koncentrowanie się na funkcjach ideologicznych, miejscu i znaczeniu tłumaczy, tekstów i kultur. Zwrot kulturowy oznaczał zainteresowanie kwestiami władzy, polityki i ideologii. Rozszerzył więc zakres zainteresowania ze zwykłej analizy tekstowej na szersze konteksty społeczno-polityczne, w których pojawiają się tłumaczenia (Tymoczko 2007: 43–44), a do kontekstów tych z pewnością należą podejścia do problemów ekologicznych. Halliday (1992: 59–95) wskazuje, że hegemonia gatunku ludzkiego w świecie przyrody jest nie tylko analogiczna, lecz wręcz nierozzerwalnie związana z hegemonią uzurpowaną przez jedną grupę ludzką nad drugą. Co więcej, podkreśla, że niszczenie gatunków i zanieczyszczenie środowiska nie są tylko problemami naukowców zajmujących się naukami przyrodniczymi. Są to – a może powinny być – również problemy dla społeczności lingwistów, gramatyka bowiem jest teorią ludzkiego doświadczenia: stanowi interpretację wszystkiego, co dzieje się wokół nas i wewnątrz nas (Halliday i Matthiessen 1999: 511).

Warto zatem spojrzeć na język tekstów o przyrodzie i na ich przekłady z perspektywy ekologicznej, zwracając uwagę na dominację człowieka nad środowiskiem, na to, że człowiek jest obecnie siłą kształtującą to środowisko, jednocześnie będąc jego częścią. Warto zauważyć wymiar światopoglądowy języka, jakim posługują się autorzy i tłumacze tekstów o przyrodzie, w którym potencjalnie można dostrzec ścieranie się wpływów antropocentrycznych z ekocentrycznymi.

Według Tymoczko (2014; por. Cronin 2017: 49) przekład niemal zawsze wiąże się z priorytetyzowaniem pewnych cech tekstu w wyborze elementów,

które metonimicznie reprezentują cały tekst. Tłumacze usuwają i dodają fragmenty, gdy przekładają tekst między językami i kulturami (Tymoczko 2014; Cronin 2017: 77). Przekład bywa wręcz porównywany do negocjacji dyplomatycznych i ich dynamiki (Cronin 2017: 80). Jest też wskazywany jako element walki ideologicznej i zmian społecznych (Tymoczko 2007: 198–200). Przy czym tłumacz nie musi być zaangażowany w aktywizm polityczny ani być tłumaczem politycznym, aby mieć pewną sprawczość związaną z kwestiami etycznymi i światopoglądowymi w przekładzie i jego kontekście kulturowym (Tymoczko 2007: 221). Bywa też, że pod wpływem filtrów i paradygmatów kulturowych tłumacze nieświadomie stosują autocenzurę i w poszukiwaniu aprobaty powielają dominujące wartości. W kontekstach postkolonialnych autocenzura może stanowić barierę dla oporu (Tymoczko 2007: 199–200).

Skoro akt tłumaczenia może się wiązać z uświadomionym lub nieuświadomionym filtrowaniem tekstu źródłowego przez światopogląd tłumacza, podejście antropocentryczne lub ekocentryczne może wpływać na tłumaczenie tekstów o środowisku naturalnym. Światopogląd tłumacza może prowadzić do – zamierzonego lub nie – stonowania lub uwypuklenia pewnych elementów w tekście.

Hu i Li (2019) wskazują na możliwości krytycznego badania wpływów ideologicznych w przekładzie za pomocą korpusów językowych. Sprawczość i odpowiedzialność oraz potencjalne przesunięcia w ich obrębie można obserwować poprzez analizę konstrukcji czynnych, biernych i nominalizacji oraz modalności. Kategorie leksykalne, takie jak klasyfikacje, słowa kluczowe, słowa wrażliwe, pozwalają na obserwację, jak przedstawiany jest świat przyrody (Hu i Li 2019: 593). Taka metodologia pozwala na krytyczne spojrzenie na tłumaczenie tekstów o przyrodzie – istnienie przyrody jest faktem, zachodzenie procesów w środowisku, w tym także procesów, w których udział bierze człowiek, to także fakt, ale już podejście do środowiska i tych procesów wiąże się z poglądami, ideologiami, wyznaniami, które wraz z utartymi konwencjami językowymi mogą znaleźć odzwierciedlenie w tekstach i ich przekładach. Można założyć, że tłumacze mogą się przeciwstawiać dominującym ideologiom antropocentrycznym poprzez takie stosowanie języka, które pozwoli na podkreślanie perspektyw ekocentrycznych w tłumaczeniu tekstów o przyrodzie, lub odwrotnie – mogą je wzmacniać. Mogą też powielać perspektywę przyjętą przez autora oryginału.

W przekładzie tekstów przyrodniczych można się też spodziewać elementów tłumaczenia metonimicznego, w którym podkreślane są niektóre elementy. Może to dotyczyć np. uwypuklania treści związanych z odpowiedzialnością człowieka za niszczenie środowiska, lub odwrotnie – fragmenty wskazujące na ten wpływ mogą być pomijane lub też wydźwięk tekstu może być łagodzony w takich miejscach.

Niniejsza książka podejmuje próbę określenia elementów ekolingwistycznych istotnych w przekładzie tekstów o przyrodzie, ustalenia, jak są przekładane i jak to wpływa na potencjalne utrzymanie, wzmocnienie lub stonowanie przekazu ekocentrycznego lub antropocentrycznego. W opisywanym badaniu także sprawdzano przydatność i możliwości wykonania badań korpusowych dotyczących tych kwestii.

W rozdziale pierwszym są omówione postulaty ekoprzekładu, a także fundamenty biosemiotyki. Drugi rozdział jest poświęcony problemom ekolingwistyki, przy czym skupiono się na nurcie zapoczątkowanym przez Michaela Hallidaya, w którego ramach badane są elementy językowe odzwierciedlające postrzeganie świata naturalnego. Cechy charakterystyczne tekstów popularnonaukowych, o których jest ta książka, wraz z podejściami do mediacji głosu przyrody przedstawiono w rozdziale trzecim. Rozdziały czwarty i piąty są poświęcone badaniu tekstów popularnonaukowych o przyrodzie.

Teksty popularyzatorskie wybrano jako materiał do badania z kilku powodów: mają cechy tekstów specjalistycznych i niespecjalistycznych (por. Rogers 2015; Manfredi 2019), stanowią istotne ogniwo w mediacji wiedzy o przyrodzie (por. Calsamiglia i Van Dijk 2004; van Dijk 2008), są dostępne w przekładzie i oryginale, umożliwiając zbudowanie korpusu dwujęzycznego. W rozdziałach drugim i trzecim jako przykłady służą fragmenty artykułów z „Scientific American” (oznaczane liczbą z literką *s*, np. 12s) i „Świata Nauki” (oznaczane liczbą z literką *t*, np. 12t), „National Geographic” i „National Geographic Polska” (oznaczane skrótem *ng*)² oraz książki *Other minds* (oznaczane skrótem *ośm*) Petera Godfrey-Smitha w przekładzie na polski Mikołaja Adamca-Sięmiątkowskiego, a także tłumaczeń narracji z filmów przyrodniczych z serii *Life* BBC. Te ostatnie mają charakter popularnonaukowy ale

² Pełna lista tekstów wykorzystanych w analizie znajduje się w załączniku.

są także materiałami audiowizualnymi – i m.in. wraz z artykułami popularnonaukowymi tworzą kategorię tekstów transfaktualnych kierowanych do nie-ekspertów (Espasa Boras 2004: 192). Filmy przyrodnicze włączono zatem do puli przykładów jako teksty transfaktualne, przedstawiające świat przyrody i ilustrujące omawiane zagadnienia ekolingwistyczne, mimo że wiążą się z innym medium niż czasopisma czy książki popularnonaukowe. Analiza opisana w rozdziale czwartym i piątym została przeprowadzona na korpusie artykułów popularnonaukowych: 180 par tekstów z „Scientific American” i jego polskiego odpowiednika – „Świata Nauki”. Badanie, które wykonano przy użyciu Sketch Engine (Kilgarriff i in. 2004; 2014), koncentruje się na nominalizacjach, stronie biernej i czynnej, modalności oraz kategoriach leksykalnych wybranych zgodnie z ramami krytycznych badań korpusowych (Hu i Li 2019). Wybór kryteriów badania pokrywa się także z wynikami przeprowadzonego przeglądu literatury ekolingwistycznej, w której jest podkreślone znaczenie tych elementów w omawianiu problemów związanych ze środowiskiem. Do opisu zależności między oryginałem i przekładem została zastosowana nomenklatura strategii tłumaczeniowych według Andrew Chestermana (2016a). Jest to klasyfikacja pomocna w opisie przesunięć, niekoncentrująca się przesadnie na ekwiwalencji – jako że w prezentowanym badaniu w centrum uwagi jest „ideologiczna podszełka” praktyk tłumaczeniowych, światopoglądowy – antropocentryczny lub eko-centryczny – wydźwięk przekładu (por. Tymoczko 2007: 47), a nie kwestie „poprawnego” tłumaczenia i ekwiwalencji.

Rozdział piąty jest poświęcony omówieniu pięciu subanализ, w których badane są nominalizacje, konstrukcje czynne i bierne w przekładzie oraz związana z nimi prezentacja sprawczości, modalność deontyczna, kategorie ludzkie i zwierzęce, a także projekcje antropocentryczne. Każda subanализa jest prowadzona z wykorzystaniem korpusu, jednak z niewielkimi różnicami w doborze narzędzi zgodnym z analizowanym elementem, co jest omówione w podrozdziale 4.1 oraz bardziej szczegółowo w podrozdziałach poświęconych poszczególnym częściom badania. W zamykającym książkę podsumowaniu zawarto scalone wnioski z całego badania. Badanie to – mimo że prezentuje pewne wyniki w sposób ilościowy – ma głównie charakter jakościowy, jego głównym celem bowiem jest określenie elementów ekolingwistycznych i możliwych podejść do ich przekładu.